

Knut H. Sørensen

KUNNSKAPSARBEIDEREN, UNIVERSITETET OG DEN KRITISKE FORNUFT

Den første artikkelen i det første nummeret av *vardøger* handlet om den intellektuelles oppgave. Paul Baran stilte her strenge krav: «En intellektuell vil således i egentlig forstand være en *samfunnskritiker*, en person som er opptatt med å identifisere, analysere, og på den måten hjelpe til å overvinne hindringer som stenger veien til oppnåelse av et bedre, mer menneskelig samfunnssystem. Han (!) blir således samfunnets samvittighet og talsmannen for de progressive krefter som i en hvilken som helst periode av historien, måtte eksistere i samfunnet. Og som sådan blir han uunngåelig betraktet som en «urostifter», en «bråkmaker» og en «plage» av den herskende klassen».¹

I de vel 30 årene siden denne artikkelen ble trykt har det skjedd store endringer i det politiske og sosiale landskapet. Barans utfordring, når vi korrigerer for ureflektert sexisme og toner ned den heroiserende retorikken, er fortsatt aktuell. Vi må imidlertid se kritisk på analysen av de sosiale betingelsene for utøvelse av intellektuell virksomhet, og dermed også på strategiene for samfunnskritikk.

«Den nye klassen»

Barans beskrivelse av den intellektuelle skjer i kontrast til intellektarbeideren: «individer som arbeider med sine hjerner i stedet for med sine muskler, som tjener til livets opphold med sine hoder i stedet for med sine hender» (s. 1). Intellektarbeiderne forstås som en stor og viktig gruppe som tjener det bestående, og som har en felles interesse i å beskytte sin privilegerte situasjon. De utgjør en elite og derfor samtidig en minoritet.

I dag er denne beskrivelsen av intellektarbeiderne, eller med en mer tids-typisk term *kunnskapsarbeiderne*, problematisk. For det første er denne gruppen som helhet ikke lenger noen elite. For det andre er den i ferd med å bli numerisk mer betydningsfull enn den tradisjonelle arbeiderklassen, slik at den er viktigere som velgere enn som ideologiprodusenter.² For det tredje er betingelsene for produksjon og bruk av kunnskap grunnleggende endret, og på en slik måte at det også har betydning for intellektuelle i Barans mening.

I denne diskusjonen er det viktig å unngå at vi kolporterer ukritisk ideologiske visjoner av typen «post-industrielt samfunn», «informasjonssamfunn» eller «kunnskapssamfunn». Grunnlaget for disse visjonene er i de fleste tilfeller nokså overfladiske observasjoner av at det blir, relativt sett, flere som arbeider med behandling av informasjon eller kunnskap. Det hevdes gjerne

også at arbeiderklassen er i ferd med å forsvinne, og at vi alle holder på å bli middelklasse. Klassekamp er avlegs fordi det ikke finnes mer enn én klasse.

Nå er det vanskelig å opprettholde noe fruktbart begrep om samfunnsklasser og klassekamp dersom begrepene ikke kan knyttes til en analyse av de konkrete samfunnsforholdene. Her møter vi klare utfordringer. Det politiske landskap i dagens Norge lar seg ikke på noen enkel måte analysere ut fra slike begreper. For eksempel er partipolitikken i beste fall et meget komplekst og forvridt uttrykk for klasseforholdene i Norge. I arbeidslivet er samfunnsklassene tydeligere, i første rekke fordi lønnsforholdet fortsatt er virksomt som organiserende prinsipp: Noen kjøper og andre selger arbeidskraft. Samtidig ser vi at både borgerskap og lønnsarbeiderklasse er fraksjonert.

Kunnskapsarbeiderne er nettopp et av de kompliserende momentene i en slik analyse. Baran karakteriserte intellektarbeiderne som en elite, om ikke integrert i så i hvertfall assosiert med, borgerskapet. Noen av dagens kunnskapsarbeidere tilhører fortsatt en slik elite, men det blir forholdsmessig langt færre av dem. Dessuten er ikke elitestatusen knyttet til utdanning eller profesjon. Den handler om individuell eller gruppevis posisjonering.

Den som er opptatt av historiske analogier, kan uten tvil finne ironiske momenter i kunnskapsarbeidets utvikling. Fra å være individualisert og utkrystallisert i rollen som en slags «allmennpraktiker», organiseres kunnskapsarbeidet i økende grad som «prosjekt» og «team» der ulike former for ekspertise skal kombineres. Vi ser på denne måten hvordan «kunnskapsmanifakturen» gjør sitt inntog. Kunnskapsarbeidet effektiviseres i første rekke gjennom arbeidsdeling og den tilhørende koordinering av spesialitetene.³ Foreløpig er det uklart om denne ironien skal strekkes lenger, i form av datoriserte systemer for kunnskapsforvaltning som parallell til industriarbeidets mekanisering og automatisering.

Et annet moment er arbeidsdagens lengde. Kunnskapsarbeiderne er kanskje mer enn noen annen gruppe utsatt for en underminering av normalarbeidsdagen. Den umiddelbare årsaken til dette er utbredelsen av nye disiplineringsformer, i første rekke koplingen mellom «selvstendighet» og «ansvarlighet», i stedet for den mer tradisjonelle kontrollen av tilstedeværelse. Den som har lest «Kapitalen» blir i og for seg ikke overrasket over at arbeidslivet (les: kapitalen) blir diagnostisert som «grådig».⁴ Overraskelsen ligger mer i observasjonen at tilkjempede rettigheter i form av normalarbeidsdag så lett har latt seg sette til side.

Det grådige arbeidslivet er også et forførende arbeidsliv, både økonomisk og kulturelt. Mange jobber mer enn antyder muligheten for store økonomiske gevinster for de dyktige (eller heldige), andre tilbyr frihet og selvutfoldelse i bytte mot stor arbeidsinnsats. Slik sett kan vi si at kunnskapsarbeiderne – foreløpig – ikke har vært i stand til å gjennomskue de nye utbyttingsrelasjonene. Jo mer utdanning, jo lettere å lure?

Fristelsen til å ironisere over dette bør imidlertid motstås. Vi snakker om et fenomen som har utviklet seg over de siste 30-40 årene, og det er ingen lang periode dersom vi tenker på utviklingen av arbeiderbevegelsens forskjellige institusjoner. Arbeiderbevegelsen har ikke akkurat gjort noen heroisk innsats for å organisere og bevisstgjøre kunnskapsarbeiderne, verken den faglige eller den partipolitiske delen. Her er snarere Barans artikkel typisk i sin gjennomførte distansering. Grunnleggende sett er kunnskapsarbeiderne overlatt til å gjenta industriarbeidernes erfaringer, men selvsagt under andre betingelser.

Det er selvsagt ikke spesielt synd på kunnskapsarbeiderne. Men så lenge en så stor gruppe av lønnsarbeiderne forblir uorganiserte og uten klassebevissthet, truer det enhver form for politisk slagkraft. Arbeiderbevegelsens svekkede stilling er framfor alt et produkt av kunnskapsarbeidets spontane utbredelse, utenfor virksomme tariffpolitiske reguleringer.

Profeter med en velutviklet sans for historiske ironier ynder å framstille kunnskapsarbeidets utbredelse som uttrykk for en spontan kommunisme. Siden kunnskap er en individuell og immateriell egenskap, er kunnskapsarbeideren særpreget ved å eie sine egne produksjonsmidler. Kunnskapsarbeidets økte utbredelse betyr følgelig at det blir stadig flere selveiere. Favoritteksemplet er fotballspillere med millioninntekt.

Argumentet er imidlertid forbausende gammeldags. Det bygger på et partikularistisk kunnskapssyn som bare kan forsvares med henvisning til den tradisjonelle «allmennpraktiserende» intellektarbeideren. Ingen fotballspiller er overbevisende god på egenhånd. Bare under spesielle betingelser kan enkeltpersoner transformere individuell kompetanse til næringsvirksomhet. Det normale er at kunnskapsarbeid er kollektivt og relasjonelt. «Kunnskapsmanifakturen» forutsetter teamarbeid og dermed en gitt kombinasjon av kompetanse som tilhører kapitaleieren – og ikke den enkelte kunnskapsarbeideren.

«Det gammeldagse universitetet»

Kunnskapsarbeidets økte utbredelse gir også universitetene en annen mening enn tidligere. Fram til det 20. århundre var universitetet i første rekke en profesjonsskole kombinert med estetiske undersøkelser. Integrasjonen av den moderne naturvitenskapen medførte utviklingen av det såkalte moderne forskningsuniversitetet der naturvitenskapelig og teknologisk forskning fikk en dominerende plass og ble koplet til merverdiforøkende prosjekter av mange slag. Diagnosen som «elfenbenstårn» har aldri vært spesielt dekkende, men inntil ca. 1970 forble universitetene elitepreget og et stabilt element i den eksisterende sosiale orden.

En problematisk arv fra studentopprøret har vært påstanden om at masseuniversitetet ble etablert i siste halvdel av 1960-tallet. Studentopprøret, i egen

selvforståelse, var et produkt dels av dette, dels av oppløsningen av kaldkrigsideologiens hegemoni og dels av eroderingen av elitestatusen. I retrospekt, med utgangspunkt i dagens studenttall, var imidlertid universitene anno 1970 fortsatt elitepreget. Slik sett var Barans artikkel et adekvat uttrykk for at de fleste studenter ville ha en sikker framtid etter endt utdanning.

I dag tar nesten halvdel av ungdomskullene høyere utdanning. Universitetet er virkelig blitt en masseinstitusjon, der differensieringsmekanismene i økende grad gjør seg gjeldende innenfor gruppen av høyt utdannede og ikke mellom denne gruppen og industriarbeiderne. Effektiviseringsstrykket er sterkt, interessen for «organisasjonsutvikling» er blitt stor, og det blir stadig flere kontrolltiltak. Andelen administrative stillinger stiger som følge av dette, og den tradisjonelle akademiske friheten begrenses og omdannes. Slik sett kan det virke som om universitetet er ferd med å bli en «kunnskapsbedrift».

Det er liten tvil om at «kunnskapsmanifakturen» også er under innføring ved universitetene, med større vekt på arbeidsdeling, samarbeid og koordinering mellom vitenskapelige ansatte. Dette gjelder ikke bare på undervisningsområdet, men også når det gjelder forskning. Vi finner i tillegg et klart press i retning av at valg av forskningstema må begrunnes og gjerne i termer av nytte.

Nå kan det godt tenkes at det er progressive trekk ved denne utviklingen. Kanskje har kapitalismen en historisk misjon i å rasjonalisere og trivialisere vitenskapen på samme måte som høyere utdanning, ved å fjerne elitistiske privilegier og minne om betydningen av å løse praktiske problemer. Det var J. D. Bernal som først formulerte en moderne forskningspolitikk i *The social function of science* i 1939. Han var opptatt av at vitenskapen måtte gjøre mer nytte for seg i forhold til sosiale utfordringer som matmangel, boligmangel, sykdom og nød. Hans sosialistiske program handlet om en tematisk styring av forskningen, til stor forargelse for Bernals konservative kolleger. Det er imidlertid i betydelig utstrekning blitt realisert gjennom OECDs forskningspolitiske rådgivning i løpet av 1960- og 1970-årene.

Universitetenes og vitenskapens situasjon har slik sett blitt endret på en tvetydig måte. På den ene siden er det liten tvil om at disse institusjonene er dypere integrert i den kapitalistiske økonomien i dag enn tidligere, med tilhørende tap av selvstendighet. Det er større aksept av profitt-retorikk, som «hensynet til den nasjonale konkurransevne» og «viktigheten av en lønnsom industri», til fortregning fra tidligere tiders nasjonsbyggings- og gjenreisningsprosjekter. På den andre siden spiller vitenskapen en mer systematisk rolle som produktivkraft, og forskerne har fått redusert sine statusmessige privilegier. Det gjør universitetene og vitenskapen potensielt sett mer nyttige, også ut fra ikke-kapitalistiske premisser.

Det moderne forskningsuniversitetet er ikke bare et sentralt element i den videre utviklingen av produktivkreftene. Som masseinstitusjon for høyere ut-

danning har det fått en rolle som bred kunnskapsformidlende arena. Den hevingen av utdanningsnivået som finner sted i dag, er uten historisk sidestykke og med ukjente sosiale og kulturelle konsekvenser. Vi kan imidlertid si med sikkerhet at skillet mellom manuelt og intellektuelt arbeid er i ferd med å tape sin tradisjonelle betydning.

«En ny intellektuell»?

Hva betyr så denne utviklingen for kunnskapens betydning og rolle? Trivialiseringen av vitenskapen og universitetsutdanningen medfører i hvertfall ikke at kunnskap blir mindre viktig. Tilliten til vitenskapen som institusjon er høy, og et økende antall aktiviteter vitenskapeliggjøres i den mening at de utføres ved bruk av systematisk innhenting og analyse av kunnskap. Men denne tilliten er institusjonell og ikke individuell. Den tradisjonelle autoriteten som var knyttet til høyere utdanning, er sterkt svekket. Det tidligere skillet mellom «vitende» og «uvitende» erstattes langt på vei av skillet mellom de som kan det ene, og de som kan det andre. Stadig flere har erfaring med og innsikt i hvordan kunnskap forhandles, hvordan forskjellige kompetanser og problemoppfatninger justeres, endres og syntetiseres. På denne måten blir kunnskapen mindre autoritær.

Hvilken rolle har så den intellektuelle, i Barans betydning, i denne situasjonen? Har det overhodet mening å identifisere en slik kategori i kontrast til kunnskapsarbeideren?

Med henvisning til den franske sosiologen Pierre Bourdieu kan vi reformulere problemstillingene. Han kritiserer intellektuelle for å forsøke å innta en umulig dobbeltposisjon. På den ene siden å være autonome, uavhengige av religiøse, politiske og økonomiske krefter. På den andre siden å anvende sine kunnskaper og sin kompetanse i politisk handling.⁵ Eller, sagt på en annen måte, intellektuelle gjør krav på å operere i en kulturløs kultur som gjør dem til frie, uavhengige meningsprodusenter.

Den marxistiske tradisjonen har ikke vært uten blick for dette problemet. Det har alltid vært noe suspekt ved intellektuelle, og arbeiderbevegelsen har i de fleste perioder holdt dem på avstand. Marxistiske intellektuelle har forsøkt å komme rundt dilemmaet gjennom utvikling av ulike typer av standpunktteori, for eksempel Gramsci med sitt begrep om «organiske intellektuelle» eller Mannheim med distinksjonen mellom «ideologisk og utopisk kunnskap». Men det innebærer bare at man erstatter ett problem med et annet. I stedet for en uholdbar antakelse om autonomi gjør man en uholdbar antakelse om kunnskap som entydig interesserepresentasjon.

Feministen og vitenskapsteoretikeren Donna Haraway har forsøkt å utvikle en annen strategi gjennom sitt begrep om «modest witness».⁶ Den intellektuelle skal være et beskjedent vitne til begivenheter og fortolke dem deretter. Med det mener hun at den intellektuelle skal etterstrebe objektivitet,

men samtidig være klar over denne objektivitetens begrensninger. Det beskjedne vitne skal være troverdig, men samtidig klar over sin egen ikke-autonomi. Kunnskapen som frambringes er sann, men den er også relasjonell – sann i forhold til gitte omstendigheter. Den kan følgelig ikke påberope seg en autonom autoritet. En slik autoritet kan bare skapes kollektivt, som et demokratisk prosjekt.

Bourdieu's forslag til løsning på de intellektuelles problem har mye til felles med Haraways. Også han viser til betydningen av en refleksiv tilnærming, men han peker i tillegg på plikten til å allminneliggjøre de intellektuelles privilegier, plikten til å gjøre det mulig å demokratisere produksjonen av kunnskap.

Den Baran'ske intellektuelle virket innenfor et tradisjonelt opplysningsprosjekt. Han eller hun skulle frambringe og formidle kritiske innsikter om det kapitalistiske systemet, slik at den politiske kampen mot dette systemet ble styrket. På denne måten bidro imidlertid den intellektuelle til reproduksjonen av sin egen privilegerte posisjon. Den sosialistiske bevegelsen skulle gjøres avhengig av ham eller henne som bar og videreførte samfunnskritikken.

Behovet for samfunnskritikk og opplysning er ikke borte, men den moderne opplysningsoptimismen har spilt fallitt. Politisk bevissthet springer like lite ut av pamfletter som ut av geværløp. I en epoke der høyere utdanning allminneliggjøres og ekspertise relativiseres er vilkårene for autoritativ formidling av samfunnskritikk radikalt forandret. Samfunnskritikken må oppdages og utvikles i fellesskap, den er ikke i første rekke et formidlingsprosjekt for autorisert kunnskap.

En slik innsikt definerer nye oppgaver for den intellektuelle.

NOTER

- 1) Paul A. Baran, "Den intellektuelles oppgave", *Vardøger*, nr. 1, 1969, s. 8.
- 2) Andreas Hompland kommenterer Jens Stoltenbergs overtakelse av Torbjørn Jaglands rolle som statsministerkandidat for Arbeiderpartiet i sitt «Sideblikk» i Dagbladet lørdag 12 februar 2000, s. 3, med et godt blikk for dette: «Men du skal sjå at han er den Moses Arbeiderpartiet treng for å koma ut av ørkenvandringa og opp mot 40 prosent. Dersom han klarer å leggja partiet til rette i stabilt sideleie i den nye midten der den liberaliserte middelklassen kjenner seg heime».
- 3) Jfr. Ernst Mandel, *Der Spätkapitalismus*, Frankfurt 1972.
- 4) Se for eksempel Arlie Hochschild, *The time bind: When work becomes home and home becomes work*, New York 1997.
- 5) Pierre Bourdieu, «Det universellas skrå: de intellektuellas roll i den moderne världen», i *Texter om de intellektuella*, Stockholm 1992.
- 6) Donna Haraway, *Modest_Witness@Second_Millennium*, New York 1997.